

УДК 930.85.008(477)

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Сергій Дударенко

завідувач науково-просвітницького відділу

Національного заповідника «Хортиця»

В останні два десятиліття в науковому середовищі цивілізаційний підхід до історії стає все більш популярним з огляду на постійні конфлікти етнічного, релігійно-духовного та культурного характеру, що відбуваються переважно в регіонах зіткнення тих чи інших соціокультурних масивів. Україна зі своїм геополітичним становищем та політичним минулим, апріорі, не може стояти осторонь цих викликів, що постійно струшують суспільство.

Наша держава, соціум і політикум довгий час не могли визначитись, за яким сценарієм їм розвиватись – «куди йти» і «що робити», що обрати – Європу чи Євразію, наслідком цієї невизначеності стали постійні зміни орієнтирів, Помаранчева революція, Євромайдан та зрештою російсько-українська війна. Дослідження даної проблематики актуальне для визначення пріоритетів та шляхів розвитку українського суспільства, у формуванні якого запорозьке козацтво відіграло одну з вирішальних ролей. А тому основним завданням роботи автор вважає визначення ознак, властивих козацькому середовищу, які б перегукувалися із основними ознаками тієї чи іншої (Західної, Східної, Євразійської) цивілізаційної моделі.

Саме формулювання терміну цивілізація, не в розумінні рівня розвитку, а в розумінні «зібрання культурних характеристик і феноменів», і в сенсі наукового підходу до історії належить французькому соціологу Ф. Броделю [17, с. 7].

Концепція ґрунтується на визнанні одночасного існування різних за змістом, але рівнозначних і рівноцінних локальних (від лат. locus – місце) цивілізацій. Вона спрямовує пошук учених на уважне й глибоке дослідження внутрішніх смислів окремих культур і цивілізацій, порівняльний аналіз їхніх внутрішніх характеристик, виявлення спільного і відмінного в історичному

розвитку різних країн і регіонів без будь-яких претензій на визначення ступеня «вищості» чи «прогресивності» тієї чи іншої культури [12, с. 12].

Дослідниками, які дали новий поштовх для розвитку цивілізаційного підходу до історії, стали С. Хантінгтон та З. Бжезинський. Перший у 1993 р. у своїй статті «Зіткнення цивілізацій?», заперечуючи прихильнику ліберального підходу Ф. Фукуямі, зокрема наголошував: «В ісламській, конфуціанській, японській, індуїстській та православній культурах майже не знаходять відгуку такі західні ідеї, як індивідуалізм, лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода, верховенство закону, демократія, вільний ринок, відокремлення церкви від держави» [12, с. 13]. Більшість з цих підвалин західного способу існування сформувались ще в добу середньовіччя та нового часу, поступово відшліфовувались, набуваючи сучасних форм.

Не дивлячись на те, що козацтво, звичайно, є елементом православного (євразійського) цивілізаційного простору деякі з вищевказаних (західних) ознак все ж знайшли відгук саме в середовищі запорожців, чи то через те, що вони були довгий час близькими до Великого князівства литовського, Польщі, а потім і до об'єднаної Речі Посполитої, чи то внаслідок особливих умов формування і існування цього феномену української історії. Не треба забувати й те, що значний вплив якщо не на вирішальному, то на побутово-господарському та політичному рівні на спосіб життя козаків і їхні орієнтири здійснювала і східна культура, в особі Кримського ханату та Османської імперії.

Визначимось з характерними рисами Західної, Східної та Євразійської моделей цивілізації:

Західна: 1. Індивідуалізм. 2. Раціоналізм. 3. Договірний характер відносин між людьми. 4. Технологізм.

Східна: 1. Жорстка регламентація життя людини і суспільства на основі релігійних (чи сакралізованих релігією) норм і правил. 2. Патримоніальний

тип держави. 3. Общинний тип соціальної організації. 4. Панування традиції (традиціоналізм).

Євразійська: 1. Патримоніальна держава. 2. Общинність.
3. Православність.

Гіпотетично усі вище окреслені риси могли не тільки вплинути на козацтво, але і стати визначальними чинниками у його розвитку, в першу чергу тому, що геополітично територія формування запорожців – це зіткнення трьох світів.

Дике Поле внаслідок вищезазначеної причини та особливих умов існування створило своєрідний тип запорожця, якого часто порівнюють з пілігримом Дикого Заходу, тип вільної, іноді занадто, людини.

Небезпечні і водночас привабливі багатими природними ресурсами території Середнього Подніпров'я, які безпосередньо межували з безкрайними вільними територіями Великого кордону, де можна було не лише здобути засоби для існування, але і врятуватися від будь-яких посягань на власну свободу, визначали життєвий уклад і мислення [6, с. 51].

Як вважають дослідники В. Боєчко та А. Чабан, соціальні конфлікти кінця XVI – першої половини XVII ст. спалахнули не на землях старого заселення Галичини, Волині, Західному Поділлі, де були більш виражені форми соціального і національного гніту, а у більш соціально-економічно розвинутих південно-східних районах порубіжжя – Київщині, Брацлавщині, Черкащині, тому що причини цих конфліктів локалізувалися не стільки в соціально-економічних реаліях чи національних утисках, скільки в особливій ментальності людності.

Освоєні в небезпечних умовах важкою працею, плугом і мечем, багаті і родючі землі дане населення вважало своєю законною, даною їм Богом власністю, посягання на яку, не кажучи вже про намагання запровадити кріпосницько-панщинні порядки, згідно християнських канонів, було не лише злочином, але й важким гріхом і розцінювались як посягання на свободу [6, с. 61].

Логічним втіленням такого типу вільної ментальності стала перша «козацька християнська республіка», протодержавне утворення – Запорозька Січ, яка не тільки змогла створити власний тип політичної організації, але й слугувала основою і прикладом для створення державних інституцій у Гетьманській державі, відповідно впливаючи на формування політичної культури всього населення, що проживало в цій державі.

Запорозька Січ, де не було кріпацтва, а натомість панували демократичні порядки, являла собою історичну альтернативу тому шляху, яким йшла Російська імперія з її феодально-кріпосницьким гнобленням, що мало чим відрізнялося від рабства, з її колоніальною політикою денационалізації, русифікації, абсолютистсько-необмеженою централізованою владою [3, с. 68].

Для нас політичний устрій Січі важливий, в першу чергу, тим, що тут проявились і викристалізувались загальні підходи до влади і держави не як до абсолюту, а як до того, що можна і потрібно обмежувати і змінювати за потребою чи бажанням.

Характерний в цьому відношенні, вже хрестоматійний, приклад обрання кошового отамана: «Особа, обрана на козацький уряд, мусила двічі відмовлятися від виявленої честі і погоджувалася лише втретє після запрошення з тривалими умовляннями, ритуальною лайкою і погрозами. Церемонія виборів закінчувалась тим, що старі козаки клали на голову обраного жменю землі. Цей символ означав, що обраний є слугою товариства» [4, с. 3].

Цей вияв козацької свідомості був запобіжником і важелем контролю влади, правда, лише символічним, на практиці реальної діючої системи політико-правових інституцій (окрім фізичного впливу) ні на Січі, ні в Гетьманщині остаточно сформовано не було. Але головне, що вони були в ментальності. На відміну від євразійського відношення, сакралізація та поклоніння владі не були властиві козакам зокрема і русинам-українцям загалом.

Цікаве в цьому сенсі дослідження А. Бовгирі, який на прикладі судових справ про образу честі монарха, показав справжнє відношення тогочасного населення, в даному випадку, до царя, якого ображали так само як і новообраного отамана на Січі, і прийшов до висновку, що: «можна стверджувати про відсутність у тогочасному суспільстві ставлення до верховної влади, як до чогось сакрального. Радше навпаки – влада, її атрибути та носії сприймалися профанно, з елементами іронії, а її сакральність підтримувалась здебільшого репресивними заходами» [5, с. 98].

А із входженням України до складу Московської держави її населення зіткнулось із практично не відомим доти явищем, – переслідуванням за завдання образи правлячій особі, монарху [5, с. 88].

Ще одне непорозуміння сталося в один із вирішальних моментів Української історії на Переяславській Раді 1654 р.

Козацтво завжди вимагало відповідальності з боку наділеної владою особи, тому що саме брало її на себе, більше того виступало сувереном та головною політичною фігурою державотворення відчуваючи себе носієм влади. Такі погляди сформувались в процесі розвитку козацтва як окремої верстви. «Склавшись з рештою у певний суспільний клас, в особливий інститут, з побутового явища, по суті руйнівного, навіть антикультурного, стало виразником національних інтересів свого народу і взяло на себе державне будівництво України» [9, с. 193].

Тому доволі логічним був казус, коли в Переяславі «конституційні звички» українського населення зіштовхнулися з самодержавними принципами Москви. Коли козацька старшина приносила, за бажанням московського уряду, присягу на вірність цареві, вона вимагала, аби царські послы теж присягнулися від імені царя у виконанні прийнятих ним на себе зобов'язань по відношенню до України. На це послідувала відмова: послы заявили, що цар як самодержець «не пов'язує себе присягою по відношенню до своїх підданих». Ця заява привела старшину у повне недоуміння, тому що

зовсім суперечила їхнім поняттям про державні (конституційні) стосунки [8, с. 188].

Керуючись такою поведінкою, можна навіть говорити про підходи до держави у сенсі суспільної угоди та лібералізму, повне теоретичне обґрунтування якої розробили Ж. Руссо, Д. Локк, Т. Гобс, Б. Спіноза. Що творили як на тлі, як під взаємним впливом, так і перегукуючись з низкою буржуазних революцій в Європі та Америці.

До речі, Визвольну війну під проводом Б. Хмельницького часто порівнюють із буржуазними революціями, в яких проявилась і остаточно сформувалась більшість рис сучасної Євро-Атлантичної цивілізації. Звісно, таке твердження є дещо перебільшеним, проте відкидати його повністю не можна.

Беззаперечним фактом є те, що в Україні за гетьманування Б. Хмельницького знищено магнатсько-шляхетське землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарства, кріпосницькі відносини. Більшість селян отримала особисту волю, право спадкоємного володіння землею, а також можливість вступати до козацького стану. Склалися умови формування селянської (по суті, буржуазної) власності на землю та еволюції козацького господарства в господарства фермерського типу [15, с. 7].

До 80% населення України під час війни покозачилося, це було намагання стати вільним, стати господарем на своїй землі та здобути козацькі привілеї [16, с. 26].

Економіст О. Мостяєв стверджує, що події Хмельниччини схожі, наприклад, на Нідерландську буржуазну революцію (1566–1609 рр.) за процесами дефеодалізації, але на цьому схожість вичерпується.

По-перше, основною силою Хмельниччини було селянство та козацтво, а не буржуазія.

По-друге, у ході війни завершилося оформлення козацької системи власності на землю та залишилося феодальне, по суті, володіння православних монастирів, вищого духовенства, дрібної шляхти та міщан.

Селянсько-козацьке господарство, умови для якого були створені, не було буржуазного характеру, бо було орієнтоване переважно на споживання, а не на ринок.

Капітали потенційних буржуа – євреїв і поляків були знищені. Тобто, Визвольна війна не заклала основи для розвитку капіталізму західного зразку, а, навпаки, знищила потенційні паростки капіталізму.

Завдяки Хмельниччині, на частині українських земель було створено Гетьманщину – станову державу. Жодна з буржуазних революцій не створювала станових держав, – вони їх скасовували [16, с. 26].

Подальші події тільки зменшили шанси на західне обуржуазнення Гетьманщини. Старшина сама прагнула стати феодальним станом, московський вплив лише сприяв цим процесам, а козацька старшина боролася за отримання прав та привілеїв російського дворянства.

Але один дуже важливий чинник капіталістичної діяльності західного зразка все ж існував – це козацький зимівник, типове господарство фермерського типу. Тут використовувалася вільнонаймана праця, розвивалися товарно-грошові відносини. У XVIII ст. козаки вже мали право продавати і купувати землі, застосовувати слободи тощо [10, с. 26].

Але цій тенденції заважали невеликі, в порівнянні з масштабами держави, обсяги козацького господарювання, посилення впливу московської держави, конкуренція з боку переселенців-колоністів з інших країн, та, звичайно, зруйнування січей і остаточна ліквідація останньої з них у 1775 р.

Повертаючись до питання демократичності, європейського погляду на державу та конституціоналізму козацтва, не можна не брати до уваги конституцію Пилипа Орлика, яка хоча і не набула реальної юридичної і політичної ваги, та все ж має особливе значення у визначенні тодішніх правових орієнтирів козацьких старшини, де в самій назві чітко простежується європейська орієнтація на договірний характер відносин. Як вважає Г. Журбелюк, «Конституція» створювалась на основі узагальнення певного досвіду цивілізації щодо визнання договірного походження держави,

природних прав і свобод людини, її політичних прав, натурального права народів на самостійний розвиток і самовизначення, запроваджуючи перехід від січового військово-демократичного формату, що започаткувався на Запорозжжі, до усвідомлення потреби республіканізму і запровадження його у межах Української гетьманської держави [10, с. 39].

Під час Руїни демократичні настрої козацької верхівки поступово згасають, зокрема, наприклад, І. Самойлович і, в більшій мірі, І. Мазепа відкрито звертають демократичні інституції і знищують демократичні ознаки Гетьманщини. А Орликова «конституція» стала не тільки свідченням усвідомлення козацтвом небезпеки переродження вищої військової влади у монархічну, а й була реакцією на ці події. А однією з причин того факту, що далеко не вся верхівка пішла за Мазепою, може бути його надмірне прагнення зосередити всю владу у своїх руках. А це досить гарно вписується у структуру ментальності українства загалом і козацтва зокрема. Егалітаризм ((фр. *égalité*, від фр. *égalité* – рівність) – концепція, що пропонує створення суспільства з рівними можливостями по управлінню і доступу до матеріальних благ всім його членам. Протилежність елітаризму.) якого часто зводив нанівець всі намагання створити повноцінну державу. Дослідник В. Янів висловлює цікаву думку: «...Успіх іншого – сусіда, товариша, знайомого – не сповнює нас радістю, але радше заздрістю, і звідти бажання знецінити чуже досягнення, звідти критиканство, яке доходить до нешляхетного стягання вниз, «зрівнялівки» на найнижчого, отого сипання сміття на голову новообраного кошового. І тут нове джерело нашої неохоти визнати чужу заслугу, а вслід за тим підпорядкуватися іншій індивідуальності» [19, с. 23].

Така побутова заздрість переросла в індивідуалізм з українською специфікою суспільно – політичного егалітаризму. «В неволі ми опинилися тому, що надмірно любили волю. У бажанні рівності і братерства ми боялися свого власного деспота (не виявляючи одночасно досить активності назовні), аж запанували над нами чужинці» – пише В. Янів [19, с. 23].

Тому плюси української демократичності були одночасно її мінусами, не дозволивши «завдяки» відцентровим, егоїстичним тенденціям зберегти незалежність і побудувати державу. Цілком західні, європейські за формою демократичні традиції посприяли тому що на території України запанували східні – євразійські.

Однією з найважливіших ознак цивілізації є релігія, не стільки релігія, скільки відношення до неї представників народу, її роль в ментальності та співвідношення церкви і держави. В козацькому середовищі релігія ніколи не регламентувала життя козака, а духовенство не впливало на прийняття рішень козацької верхівки, як це було, наприклад, на Сході в ісламській традиції, та й саме козацтво не використовувало церкву для духовної експансії, чи як зброю для здійснення впливу на середовище і суспільство, як це було в Росії з її претензіями на духовну спадщину Візантії. Скоріш вона була прапором, символом боротьби із зовнішнім ворогом, та ознакою самобутності і ідентичності козака-русина. Тут була головною саме форма релігії, відмінна від поневолювачів-поляків чи бусурман-турків, ніж її сутність.

Загалом, відношення до церкви і релігії у козаків було неоднозначним і досить своєрідним – з одного боку, православ'я, безсумнівно, було єдиною і безальтернативною релігійною основою життєдіяльності козацтва, а з другого – відношення до церкви, духовенства, релігії, зокрема, на Січі було часто поверховим.

Національно-релігійна свідомість козацтва почала помітно зростати після Люблінської унії 1569 р., і, великою мірою, після Берестейської 1596 р., світська і духовна експансія на права українського населення та на привілеї козацтва спричинила природній спротив, а так як головною видимою відмінністю русинів від поляків було православ'я, то закономірно, що саме воно стало символом спротиву.

В контексті цих подій виникли необхідні передумови подальшого розвитку православ'я як релігії українського етносу. Українське православ'я

цієї доби остаточно звільнялося від візантійської спадщини, настирливого нав'язування московського протекторату. Звільнення від візантійського взірця православної ортодоксії і консерватизму простежується не лише на рівні побутової релігійності з притаманними їй рисами народності, демократизму, євангелізму, а й на горішньому рівні догматично-богословських творів [18, с. 111].

Ця тенденція ще більш чітко проявилася у середовищі низового козацтва, де, наприклад, з'ясування релігійної приналежності не виходило за межі двох питань: «А чи віруєш в Бога?», після ствердної відповіді йшло друге питання: «І в Богородицю віруєш?», після вимоги перехреститись, кандидат в козаки хрестився і ставав козаком [2, с. 211].

Умови і спосіб життя примусив козаків до своєрідної реформації релігії відповідно до потреб середовища та завдань і викликів, що ставились до цього військового, прикордонного утворення, причиною цього також став своєрідний рівень розвитку і «освіченості» низового товариства.

П. Куліш взагалі вважає, що «... віра у них, називаючись християнською, була по суті темним язичтвом» [13, с. 122]. Про ставлення духовенства до козаків П. Куліш писав, що воно ігнорувало їх або терпіло, як неминуче зло.

А капітан російської армії С. Зарульський, сучасник Нової Січі, взагалі відзначав, що заради «примноження війська» запорозькі козаки приймали переселенців «без розбору віри, закону, батьківщини і, причин примусивших їх залишити її» [1, с. 22]. Тобто, не дивлячись на православність козаків, релігія не спричиняла визначального керуючого впливу на їхні дії, і завжди її вплив міг бути обмежений специфікою існування козацтва, особливо низового.

Ще одним чинником цивілізаційної ідентичності козацтва була культура, як духовна, так і матеріальна. Духовним виявом козацької культури було, без сумніву, українське бароко, яке, як культурне явище загальнонаціонального мірила, прижилось, стало виявом діяльності

суспільства, квінтесенцією його душі. В євразійській цивілізації, переважно, такі великі культурні масиви носили більш штучний, насаджуваний державною верхівкою характер.

«Українське бароко XVII ст. нерідко називають козацьким. Це звичайно, перебільшення, але якась частина істини в такому визначенні є, бо саме воно, козацтво, було носієм нового художнього смаку. Відомо чимало видатних творів архітектури і живопису, створених на замовлення козацької старшини. Але козацтво не лише споживало художні цінності, виступаючи в ролі багатого замовника, воно виявилось також здатним утворити власне творче середовище й виступати на кону духовного життя народу ще й як творець самобутніх художніх цінностей. Козацькі думи, козацькі пісні, козацькі танці, козацькі літописи, ікони, козацькі собори – все це не порожні слова» – зауважує А. Макаров у своїй роботі «Козацтво і бароко» [14, с. 131].

В матеріальній же культурі слід розділяти козаків Гетьманщини, де переважали місцеві елементи, та низового козацтва, де вирішальними були степові татарські запозичення. Та інакше і бути не могло. Адже щоб успішно виживати в умовах Дикого Поля, козацтву були просто необхідні господарські, військові, побутові, соціонормативні, суспільно-політичні засоби адаптації до місцевих природних та соціальних обставин життя. А степові тюрки пропонували всі ці засоби вже готовими та ще й апробованими впродовж віків [11, с. 12].

Але на глибинні підвалини ментальності козака та його цивілізаційну орієнтацію та етнічну приналежність тюркський елемент практично не вплинув. Козаки завжди позиціонували себе як провідна, військова верства українського – русинського православного населення, переважно протиставляючи себе бусурманам – тюркам. На відміну, до речі, від російських козаків: «у середовищі яких, судячи з усього, етнічна та етнокультурна взаємодія зі степовиками запустила механізм етногенезу» – відзначає В. Брехуненко [7, с. 117].

Тобто, з усього вищенаведеного вважаємо можливим стверджувати, що українське козацтво як головний чинник самоідентифікації українського народу, не дивлячись на історичну приналежність до євразійського цивілізаційного простору та вплив східного тюркського світу, не тільки зберігало й переймало, але й генерувало традиції і культурні елементи західного зразка.

І не дивлячись на те, що козаки вважаються форпостом Європи на кордоні західного і східного світу, вони стали тим двигуном, що привів українські землі до Євразії – і в цьому один із парадоксів козацтва.

Воно однаково відчувало себе зайвим як в європейській Речі Посполитій, так і в євразійському Московському царстві і в Росії. Події всього XVII ст. не в останню чергу є наслідком культурно-цивілізаційних непорозумінь у середовищі не тільки українського козацтва, а і всього тогочасного українського суспільства. Ознаки, притаманні двом цивілізаціям, дивним чином поєднувались у козаках, спричиняючи постійний пошук орієнтирів і невдоволення та відсутність комфорту в своєму існуванні під зверхністю тієї чи іншої держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Apanovych O.M. Arkhiv Kosha Zaporozkoi Sichi. *Arkhivy Ukrainy*. 1998. № 6. S. 13–27.
2. Apanovych O.M. V yakoho Boha viryla Sich. *Liudyna i svit*. 1999. № 6. S. 211–216.
3. Apanovych O.M. Konstruktyvna istorychna diialnist ukrainskoho kozatstva. *Slovo i chas*. 1994. № 6. S. 66–68.
4. Bebyk V.M. Psykholohiia ukrainskoho demokratyzmu. *Ukraina moloda*. 1992. 18 liutoho. S. 3.
5. Bovhyria A.M. «... Ya vasheho tsaria ne znaiu»: Ukraintsi yak fihuranty sudovykh sprav pro obrazu chesti monarkha (XVIII st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2008. № 5. S. 87–100.

6. Boiechko V.F., Chaban A.Yu. Rol porubizhnykh terytorii u protsesi genezysu kozatstva. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1999. № 2. S. 48–63.
7. Brekhunenko V.A. Ukrainske kozatstvo v koli skhidnoievropeiskyykh kozatskyykh spilnot. *Istoriia ukrainskoho kozatstva. Narysy u dvokh tomakh*. Kyiv, 2006. T. 1. S. 115–142 .
8. Hrushevskiy M.S. Ocherk ystoryy ukraynskoho naroda. Kyev : Lybyd, 1991. 397 s.
9. Efymentko A.Ya. Ystoryia ukraynskoho naroda. Kyev : Lybyd, 1990. 511 s.
10. Zhurbeliuk H.V. Orlykova konstytutsiia i vyiavy mentalnosti ukrainstva. *Kyivska starovyna*. 2009. № 3. S. 38–49.
11. Istoriia ukrainskoho kozatstva / redkol.: V.A. Smolii ta in.. Kyiv : Dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2007. T. 2. 724 s.
12. Kosmyna V.H. Vstup do istorii suchasnoi tsyvilizatsii. Konspekt lektsiinoho kursu: navch. posib. / V.H. Kosmyna. Zaporizhzhia : Prosvita, 2001. 76 s.
13. Kryp'iakevych I.P. Ukrainska istoriohrafii. Kyiv : Naukova dumka, 1992. 324 s.
14. Makarov A.V. Kozatstvo i barokko. *Dzvin*. 1991. № 5. S. 130–138.
15. Michuda Yu.P. Umovy formuvannia fermerskoho hospodarstva sklalys shche za chasiv Bohdana. *Ukraina*. 1995. № 11. S. 6–7.
16. Mostiaiev O.I. Elementy burzhuaaznogo ukladu v Ukraini u XVI – ser. XVII st. *Visnyk KNU im. T. Shevchenka*. 2007. № 11. S. 24–28.
17. Khantynhton S. Stolknovenye tsyvylyzatsyi. Moskva : OOO yzdatelstvo AST, 2003. 603 s.
18. Kharkovshchenko Yu. Respublika Christiana i «kozatska khrystyianska respublika» : komparatyvnyi analiz. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu im. T. Shevchenka : Filosofiia. Politolohiia*. 2007. Vyp. 87–88. S. 109–112.
19. Yaniv V. Ukrainska vdacha i nash vykhovnyi ideal. *Litopys chervonoii kalyny*. 1992. № 6. S. 6–7; № 7. S. 21–23.